

הלכה וריאליה

שלוש סוגיות מתורתו שבכתב ושבעל-פה של מהר"י קאפח

הרב אליצור סגל

א. הקדמה

במאמר זה אביא מתורתו שבכתב ושבעל-פה של הרב הדומה בעיניי למלאך ה' צבאות — מארי יוסף קאפח — בשלוש סוגיות שבהן מתגלית דרך לימודו המיוחדת. "כיון שגלו ישראל ממקומן, אין לך ביטול תורה גדול מזה" (בבלי, חגיגה ה ע"ב). לא לימוד התורה, אהבתה וההתמדה בלימודה בטלו, אלא הקשר שלה לחיי היומיום: הבנת תנאי החיים, ידיעת הצמחים, הכרת המקומות, ראיית בעלי החיים — כל אלו הלכו ונשתכחו. גורם נוסף היה מעברם של מרכזי התורה למזרח אירופה, אשר תנאי החיים שם, האקלים והשפות המדוברות בקרב הגויים אינם דומים כלל ועיקר לזה שבארץ-ישראל — הללו גרמו לכך שישתכחו הביאורים לתורה. לפיכך עברו במזרח אירופה לניתוח מופשט של העקרונות ההלכתיים שמאחורי הסוגיות תוך ניתוק הולך וגובר מן הריאליה שלהם. תהליך זה התחזק בגלל אורח החיים הנהוג שם שעיקרו ניתוק בין עמלי תורה לבין עמלי פרנסה, היינו, העסוקים בתורה אינם מצויים בענייני העולם הזה, והעסוקים בפרנסתם הרי הם בגדר קובעי עיתים לתורה לכל היותר.

משחזרו ישראל למקומם נשארה הַזְרוּת במקומה; מבחינות מסוימות אפילו גברה: כבר שמעתי מאברך אחד שאינו מבדיל בין כבש לעז! ומי שאינו מבחין בין כבש לעז, בוודאי שלא ידע מה הוא "ארבה המדבר" ומה הוא "צלבגב מרוקאי". מבחינות רבות השבר עוד התגבר כיון שעיסוקה של האקדמיה בשאלות אלו תוך ניתוק ממסורת התורה גרם לכך שבעולם הישיבות חדלו מלעסוק בריאליה בכלל, ובזו הנחקרת באוניברסיטה בפרט.

לא כן חלקו של עבד ה', רבנו יוסף קאפח, אשר אצלו ידיעת המציאות לעומקה ולרוחבה וידיעת התורה לכל מרחביה וענפיה התמזגו לשלמות אחת. במשך עשר שנים בקירוב שאלתיו

מידי שבוע שאלות קטנות וגדולות בכל ענפי התורה, החל מפרשנות לפסוקים ומאמרי חז"ל ועד שאלות הלכה למעשה בעניינים חמורים ככריתות ומיתות בית-דין. חלק גדול משיחות אלו רשמתי לעצמי למען לא אשכחן. במאמר זה אתרכז בשלוש סוגיות בלבד. למען יהיו הדברים לאור לאלו החפצים ללמוד תורת אמת ודברי קודש. ויתקיים בנו מקרא שכתוב: "והולכתי עורים בדרך לא ידעו, בנתיבות לא ידעו אדריכם. אשים מחשך לפניהם לאור, ומעקשים למישור. אלה הדברים עשיתם ולא עזבתים" (ישעיה מב, טז).

ב. עכבר שחציו בשר וחציו אדמה

במשנה חולין ט, ו שנינו: "שרץ שחציו בשר וחציו אדמה, הנוגע בבשר טמא ובאדמה טהור. ר' עקיבא אומר: הנוגע באדמה שכנגד הבשר טמא". כלומר, לפנינו אחד משמונת השרצים המבוארים בפרשת שמיני (ויקרא יא, כט-לב) שנאמר בהם: "כל הנוגע בהם במותם יטמא עד הערב". שרץ זה נוצר מן האדמה ובאמצע התהליך של הפיכתו מאדמה לשרץ חי הוא מת ונשאר במצב של חציו בשר וחציו אדמה ומכאן שהנוגע בחלק שכבר הפך לבשר – נטמא, והנוגע בחלק שנשאר עדיין אדמה – טהור. ר' עקיבא בא לומר שאם מתחת לאדמה שמבחוץ כבר הפך מבפנים לבשר הרי גם הנוגע באדמה שכנגד הבשר טמא. גם הרמב"ם פסק כמשנה זו וכדברי ר' עקיבא: "שרץ שחציו בשר וחציו אדמה, הנוגע בבשר טמא ובאדמה טהור. ואם השרץ על פני כולו, הנוגע באדמה שעדיין לא נגמרה צורתו, טמא"¹. לפי הידוע היום אין בעלי חיים יכולים להיווצר מאדמה. ואכן הרמב"ם בפירושו למשנה שם מפקפק במציאות הפיכת אדמה לשרץ:

והתהוות העכבר דוקא מן העפר, עד שימצא מקצתו בשר ומקצתו טיט והוא מתנועע כולו, הוא ספור מפורסם מאד, ואין מספר לרבים אשר אמרו לי שראו אותו. ומציאות בעל חי כזה הוא דבר מפליא, שאין לדעת לו הסבר כלל.²

ואמנם מארי יוסף בדק את המציאות, והחליט שדבר כזה אינו קיים:

ואשר לעכבר הנהוה מן העפר, נוסחת רבנו במשנה חולין פ"ט הל' ו "שרץ שחציו בשר וחציו אדמה". אמנם בפירושו שם כתב "עכבר". אך רבנו שם מסתייג מאד ממציאותו, ונראה מדבריו שהוא סבור שהוא דבר שבאגדה, אע"פ שפסק כן להלכה בפ"ב אבות הטומאות הל' יא. ומשנתנו היא אם ימצא...³ וכפי שכת"ר [= שכתב רבנו], גם בימינו אין קץ לכל המספרים שראוהו, יהודים וגוים. ולדבריהם רואים אותם בשדות לעשרות אחרי הגשם. ולצורך כך ביליתי הרבה ימים כדי למצוא בריה

1. משנה תורה, הלכות שאר אבות הטומאות ד, ת.

2. פירוש המשנה לרמב"ם, חולין ט, ו, עמ' רכ.

3. כלומר, לא נמנעו חז"ל מלפסוק הלכה בשאלות דמיוניות, אף שאין להן בסיס במציאות.

זו. אמנם היו מסתובבים בשדות עכברים הנראים כן, וכאשר תפסתי מהם לא מעט, מתברר כי רק חציו האחורי מלוכלך בטיט, ובאמת הוא עכבר ככל העכברים, ונשאר כדברי רבנו אגדה בלבד. ובכל ספרי הזואולוגיא העבריים והערביים שעיינתי בהם בילדותי, לא מצאתי שום זכר למציאות כזו.⁴

מכאן אנו למדים על דרכו של מארי יוסף לבדוק כל דבר בעצמו, ואפילו להקדיש לשם כך הרבה ימים ולא לסמוך על סיפורים מכלי שני (ראה מה שכתב בהלכות שחיטה ו, ציון י). ולמי שטען שאין להטיל ספק בעדים שהעידו על מציאות מעין זו, משיב רבנו יוסף בציטוט מדברי הרמב"ם עצמו:⁵

ומטרתו בפרק זה להדריךך הדרכה המועילה לך מאד בהשקפותך ודעותיך. והוא, שכל אדם שיספר לך דברים שראה אותם והשיגם בתושיו, ואפילו היה אותו האדם בעיניך בתכלית הנאמנות והיושר ומעלת ההגיון והמדות, התבונן במה שמספר לך אותו. אם היה רוצה במה שאמר שהוא ראה, לחזק בכך השקפה שנראית לו, או שיטה שהוא סובר אותה, חשדהו במה שאמר שהוא ראה אותו. ואל יבלבל את מחשבותיך באותם הספורים, אלא בחן אותם ההשקפות והשיטות כפי שמחייב העיון, בלי לשים לב למה שאמר שהוא ראה בפועל, בין שהיה אותו המספר אחד או קבוצה מבעלי אותה ההשקפה. כי השאיפה מביאה את האדם לדברים רעים, ובפרט בעת הריב והויכוחים.⁶

ובאמת את המשנה עצמה ניתן להבין בלי קושי: המשנה אינה מדברת על יצירתו של העכבר בתחילת חייו אלא על סופו, העכבר הזה נרקב לאחר מותו והתפורר, לפיכך הנוגע בחלק שכבר נסתיימה התפוררותו ונעשה עפר, הרי הוא טהור. דברי ר' עקיבא, "הנוגע באדמה שכנגד הבשר — טמא", מוסבים על הנוגע בחלק שהתפורר כבר, אבל ההתפוררות לא הגיעה עד הסוף ובעומק יש עדיין בשר שלא התפורר לחלוטין; בשר זה טמא, כיוון שנשאר בשר בחלק שנתפורר בעומק.⁷ ואין כאן שום חידוש דין, שהרי פסק הרמב"ם:

בשר השרץ שנפסד והבאיש ונפסל מלאכול הכלב, טהור. יבש עד שנעשה כחרש, אם יכול להשרות בפושרין מעת לעת ולחזור לכשהיה, מטמא. ואם לאו טהור, ואפילו כאכלין טמאים אינו מטמא. במה דברים אמורים? במקצת השרץ. אבל שרץ

4. משנה תורה, הלכות שבת יא, ב, ציון ד.

5. שם, הלכות שאר אבות הטומאות ד, ח, ציון י.

6. אגרות הרמב"ם, עמ' קסג-קסד. בהערה 95 שם כתב רבנו יוסף: "השאיפה לאמץ ולחזק את השקפותיו, הזיותיו ודמיונותיו, בין שהם שלו, בין שחנכוהו עליהם הוויים שכמותו, בין ששמעם מ'חכם בר סמכא' ונבלעו בדמו, כי כך היא דרכם של בני אדם".

7. אמנם לא כך משתמע מן הגמרא חולין, קכו ע"ב. שם נידונה משנה זו וכן בספרא, פרשת שמיני, פרשה ה (ומפסק הרמב"ם שהוא בפנים). אך כידוע לא נמנע הגר"א מלפרש משניות גם שלא על פי הגמרא, ופירושו זה עולה בקנה אחד עם ההלכה.

שיבש ושלדו קיים, או שנשרף ושלדו קיים, הואיל ותבנית כולו קיים הרי זה מטמא. וקרוב בעיני שטומאה זו מדבריהם.⁸

הרי לפנינו ממש משנתנו וכדברי ר' עקיבא, אלא שצריך לומר שלדעת הרמב"ם פסיקת ר' עקיבא היא חומרה מדרבנן.

הדברים יתיישרו עוד יותר לפי דברי פרופ' פליקס,⁹ שלפחות במשנה זרעים בירר רבי אותן הלכות הנובעות מן המציאות החקלאית והכניסן למשנתו, ונמנע מלכלול בה ברייתות ומאמרים הרחוקים מן המציאות שחש בהם כי אינם אלא פולקלור חקלאי.¹⁰ הוא אף מוסיף שביתר ספרות חז"ל עסקו חז"ל בדני הרכבות לא מציאותיות אשר הופיעו בספרי העמים. לדעתנו לא רק בסדר זרעים במשנה נמנע רבי יהודה הנשיא מלהכניס עניינים בלתי מציאותיים, אלא בכל המשנה.

ג. זיהוי שמונת השרצים

כיון שהתחלנו בשרץ או בעכבר, הרי עלינו לברר סוגיה זו. כתוב בויקרא יא, כט-ל: "וזה לכם הטמא בשרץ השורץ על הארץ, החלד והעכבר והצב למינהו. והאנקה והכח והלטאה והחמט והתנשמת". ואלה הם דברי הרמב"ם בהקדמתו לסדר טהרות (עמוד ט):

8. שם, הלכות שאר אבות הטומאות ד, ט-י.

9. בהקדמת ספרו "כלאי זרעים והרכבה", תל אביב תשכ"ז, עמוד 12.

10. יש להקשות על כך: כיצד במשנה כלאיים ח, ה, שינוי: "ואדני השדה חיה". הרמב"ם כתב שם בפירושו (עמ' ריד): "בעל חי דומה לאדם. אומרים בעלי הספורים שהוא מדבר הרבה ואינו שותק, ודבורו דומה לדבור האדם ושמו 'אלנסנאס', ומסופר עליו הרבה בספרים". נראה שכך פירש הרמב"ם את הירושלמי על אחר. עיין ר"ש וריבמ"ץ ורא"ש — כולם פירשו בעקבות הירושלמי שמדובר בבעל-חיים בצורת אדם. אמנם כפי שראינו, הרמב"ם מסתייג מסיפור זה ואינו מייחס אותו לחז"ל, כפי שגם את העכבר שחציו בשר וחציו אדמה אינו מייחס לחז"ל, אלא לסיפורים ששמעו. (ייתכן שהרמב"ם סבר כמו שכתב פרופ' פליקס לעיל שאותן השקפות נחשבו לנכסי צאן ברזל של אותה תקופה, אבל אינן מחייבות אותנו כלל). דוגמה נוספת להסתגות דומה בדברי הרמב"ם בהקדמת המשנה, עמ' ה, באשר לרמת הדייק של החושים בכוכבים: "כל זה אם היה מומחה מאד מאד ומן המפורסמים שעליהם מסופר בספרים". שם בהערה 91 מעיר מארי יוסף: "רבינו רומז שעד כדי יכולת כזו מסופר רק בספרים העוסקים בעניינים אלה, אבל במציאות אין". רש"י על הפסוק "כי עם אבני השדה ברייתך וחית השדה השלמה לך" (איוב ה, כג) כותב: "אבני השדה, מין אדם הן. וחית השדה, היא שנקראת גרושה בלע"ז, וזו היא חית השדה ממש. ובלשון המשנה תורת כהנים (נראה שצ"ל: כלאיים — א"ס) נקראים 'אדני השדה'". י"א גרינברג בספרו "לעזי רש"י בתנ"ך" מבאר את המונח הזה: גרובה garove — מזודאב, loup-garou. ומ' קטן בספרו "אוצר לעזי רש"י" (ירושלים, תשנ"א) כתב: "המלה הצרפתית ממוצא גרמני אדם-זאב מתיחסת לאגדות עם על בני אדם שהפכו לזאבים". נראה כי רש"י הבין את "חית השדה" כאדם שהפך להיות חיה בהיותו בשדה. הרא"ש בכלאיים פירש את "אבני השדה" כזהה עם "אדני השדה", לא כרש"י שזיהה אותו עם "חית השדה". ככל אופן את הפסוק באיוב קל להבין, כפי שפירשו אבן עזרא, כאילו ברית כרתה עם האבנים שלא תינזק בהן, ועשיית שלום עם החיות. גם את המשנה אפשר להבין

טומאת שרץ יש בה אב אחד בלבד, והיא שהשרץ עצמו הוא אב הטומאה. ושם זה כלומר שרץ נאמר על כל אחד משמונת המינים האמורים בתורה והם: החלד והעכבר והצב והאנקה והכח והלטאה והחמט והתנשמת... ושאר השקצים והרמשים כגון הצפרדעים ומיני צב השריון¹¹ והאפעה והנחשים ודומיהן, הכל טהור ואינו מטמא.

אם כן חשוב לזהות את שמונת השרצים המטמאים מִיִּתְר המינים שהם טהורים לגמרי. רבנו יוסף בהערותיו לפירוש המשנה מפנה לפירושי רס"ג לתורה:

א. החלד – תרגום רס"ג: "כילד".

רבנו יוסף כתב שם: ממשפחת המכרסמים. חי בכטן האדמה וגופו גדול מעט מגוף העכבר, ואין לו עינים ולא אזנים הנראים לעין. ובדברי חז"ל: "אישות, בריה שאין לה עינים". (שם, הערה 33) ליצור זה קוראים החוקרים היום "חולד", בלשון העם "חפרפרת"¹². הקשיתי לו:¹³ הרי החולדה נזכרת במשנה פסחים א, ב: "אין חוששין שמא גררה חולדה מבית לבית וממקום למקום אם כן מחצר לחצר ומעיר לעיר אין לדבר סוף". ושם פירש הרמב"ם: "וחולדה" – אלכילד. מארי כתב שם, הערה 12: "שרץ ידוע ממשפחת המכרסמים. גדול מעט מן העכבר". ובהכרח ששם אין מדובר בחפרפרת אלא בחולדת הבתים, המכונה בלשון העם עכברוש. שהרי החפרפרת לעולם אינה עולה מעל פני האדמה לגרור מזון.

והשיב שבאמת טעה בהערותו לפרוש רס"ג על התורה. וטעותו כי בלשון הערבית נקראין ה"אישות" (= חפרפרת) וה"חולדה" שניהם בשם "כילד", אבל היצור המטמא הוא "חולדת

באותה הדרך. י' פליקס, הצומח החי וכלי החקלאות במשנה (ירושלים, תשמ"ג), עמ' 291, מזהה את "אדני השדה" על פי אחד הפירושים שהובאו ב"ערוך" (ערך "אדן") עם קוף חסר וזכ. הוא מפנה לקהלת רבה, פרשה ו, יא (על הפסוק: "כי יש דברים הרבה מרבים הבל מה יתר לאדם"): "כגון מגדלי קופות וחתולות וחולדת הסנאין ואדני השדה וכלב הים, מה אית להון הניה מניהון? או חד אמכותי או חד מעקוצי, מה הניה? (בתרגום לעברית: כגון המגדלים קופים וחתולים וחולדת הסנייים ואדני השדה וכלב הים, איזו הנאה לבעליהם מגידולם? או מכה אחת! או עקיצה אחת! כלומר, אלו הן חיות שעשועים שאינן למאכל ואינן שומרות על הבית ואינן חיות עבודה. ההנאה היחידה שהמגדל אותן יכול לקבל מהן היא מכות או עקיצות, ובכל זאת בני אדם מרבים הבל ומגדלים אותן. ממדרש זה ברור ש"אדני השדה" הייתה חית שעשועים ידועה בימיהם ובאמת בעל "תפארת ישראל" בכלאים זיהה את "אדני השדה" עם הקוף מסוג "אורנג-אוטנג".

11. שם, הערה 11, כתב ר"י קאפח: "ובגנדפס 'והטרטוקא'... ואיני יודע מהו". כפי הנראה גם הגנדפס התכוין ל"צב השריון" ששמו בלטינית testudo, באנגלית – turtle ובאיטלקית – tartaruga.

12. לחיאורו ראה "החי והצומח של ארץ ישראל – אנציקלופדיה שמושית מאוירת" בעריכת עזריה אלון, הוצאת משרד הבטחון והחברה להגנת הטבע, 1990, 7, עמ' 132-128. יצוין כי אנציקלופדיה זו הייתה מונחת בארון הספרים שמאחורי גבו של מארי יוסף, והשתמשתי בה הרבה לפניו, (להלן "החי והצומח") כל ההערות להלן מתייחסות לאנציקלופדיה זו. הרב מצידו העדיף להשתמש באנציקלופדיה ערבית קטנה שהייתה מונחת כמעט בקביעות על שולחן עבודתו.

13. השיחה העיקרית שניהלתי איתו בעניין זה הייתה ביום ראשון, יט חשוון, תשנ"ג, משעה 11 בבוקר ואילך. ואחר כך קיימתי איתו מספר נוסף של שיחות השלמה קצרות.

הבתים" בלבד.¹⁴ ואינו מבדיל בין סוגי החולדות שנמנו שם כולם מטמאים במותם. ובעברית המדעית של היום קוראים ל"אישות" (= חפרפרת) בשם "חולד", ולחולד של התורה, קוראים בשם "חולדה".

ייתכן שגם בלשון המקרא נקראת החפרפרת – אישות. וממילא כאשר התורה משתמשת בשם "חולד" כוונתה ליצור אחר שאינו ה"אישות". בתהלים נח, י כתוב: "נפל אשת כל חזו שמש". ובירושלמי, מועד קטן, פ"א ה"ד על המשנה שצדין את האישות והעכברים במועד, אומר הירושלמי: "אישות זו חולדה. אף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר: נפל אשת כל חזו שמש". ובתרגום הארמי לפסוק זה תרגם כמו הירושלמי הזה: "היך נפולא ואשותא די סמין ולא חמון שמשא" [= כמו נפל וכמו אישות עיוורת שלא רואים שמש]. אומנם רס"ג שם תרגם: "מתיל סקט אמראה לם ירי אלשמס" [= כמו נפל אישה שלא ראה את השמש].¹⁵ ולכן באמת אומר הירושלמי שאין ראייה לדבר אלא רק זכר. מורי קיבל את דעתו של י' פליקס שהתורה התכוונה לחולדה דווקא ולא לחפרפרת.¹⁶ כמו כן הוא אינו מבדיל בין החולדה החומה (= הנורווגית) שנזכרה שם, לבין החולדה השחורה – שתיהן מטמאות.

הסבתי את תשומת ליבו של רבנו יוסף לדברי מ' כסלו,¹⁷ הטוען שהחולדה והחולד הם מהגדולים שבמכרסמים, ואילו העכבר הקטן שבהם, ושהתורה התכוונה שכל המכרסמים מהחולדה ועד העכבר כולם מטמאים בשרץ. ולפי זה אין הבדל בעצם אם החלד הוא העכבר או החפרפרת. רעיון זה פותר את רוב בעיות הזיהויים בשמונת השרצים שכן הללו הן דוגמאות המייצגות את כל בני משפחתם שכולם מטמאים. השאלה היא מהו היצור המייצג בצורה הטובה ביותר את כל בני קבוצתו. רבנו יוסף דחה דברים אלו בנחרצות וקבע שרק החולדה, היינו העכברושה והעכבר, רק הם מטמאים, ויתר המכרסמים, כגון החולד, היינו אישות (= חפרפרת), האוגר ודומיהם – כולם טהורים. וכך גם הדבר ביתר השרצים: רק מה שנמנה בתורה במפורש ובייחוד מטמא.¹⁸

ב. העכבר – תרגום רס"ג: "פאר"

רבנו יוסף כתב שם: "מכרסם ידוע".¹⁹ הוא מסכים עם זיהויו של י' פליקס.²⁰ לדעתו כל

14. המתוארת ב"החי והצומח", 7, עמ' 117-121.

15. וראה פליקס, טבע וארץ בתנ"ך – פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 274.

16. י' פליקס, חי וצומח בתורה, עמ' 37. הדברים הובאו בקיצור גם בספרו הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, עמ' 226.

17. מ' כסלו, "עקרונות המיון לקבוצות של בעלי החיים בתורה והדגמתם בשמונת השרצים", חלמיש, 7 (תשמ"ט) עמ' 27-40.

18. יש יצור נוסף הנקרא "חולדה". במשנה חולין ג, ג: "אלו טרפות בעוף... הכתה חלדה על ראשה". ושם כתב הרמב"ם: "וחולדה – אלערס". וכתב מארי שם בהערה 43: "בעל חי דומה לעכבר. גופו ארוך ואזניו קצרות מאוד ויש לו זנב, וקצה זנבו שערות מפוזרות, ומרבה לצוד עכברים Maulwurf". אומנם לשיטת מארי יצור זה אינו טמא טומאת שרץ אלא טומאת נבלה.

19. פירושי רס"ג לתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קכו, הערה 34.

20. החי והצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 65; הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, עמ' 261. אשר לתיאורו של העכבר, ראה החי והצומח, 7, עמ' 121-123.

העכברים שמתוארים באנציקלופדיה "החי והצומח" מטמאים, אבל מיני מכרסמים אחרים טהורים.²¹

ג. והצב למינהו — תרגום רס"ג: "צ'ב".

מארי יוסף תיארנו כ"מכרסם דומה לכח זנבו עשוי חוליות רבות. כשאינו מהלך זוקף ראשו וחצי גופו הקדמי ומנענע ראשו למעלה ולמטה כמשתחוה, ודרכו לצאת להתחמם בשמש עם השקיעה".²²

תאור זה מכון ל"חרדון הצב",²³ אולם בשיחה בעל-פה אמר לי רבנו יוסף שהכוונה לזה המכונה בשם "חרדון סיני".²⁴ ובאנציקלופדיה "החי והצומח" לא הובא משום מה שמו הערבי של "חרדון סיני" — בניגוד למנהגם. והראה לי בספר זואולוגיה ערבי, שהיה מונח על שולחנו, ציור של ה"צ'ב" שהוא "חרדון סיני". ניסיתי לטעון שכל החרדונים כולם מטמאים, שהרי כתוב בתורה: "למינהו", ואם כן ה"צב" הוא רק דוגמה לכל החרדונים. רבנו דחה את דעתי ואמר שרק המפורש במקרא מטמא.

ד. והאנקה — תרגום רס"ג: "ורל".

מארי תיארנו כ"מכרסם גדול מהצב. זנבו ארוך ועב בתחילתו כמעט כרוחב גופו והולך ודק עד שנעשה דק מאוד. אצבעות רגליו ארוכות ועורו חזק מאוד. נראה כעין קשקשים ומשבצות".²⁵

ובשיחה בעל-פה אמר לי שהוא המכונה "כוח אפור",²⁶ ובאמת כתבו באנציקלופדיה "החי והצומח" ששמו בערבית "ורל", שלא כ"פליקס שזיהה את ה"אנקה" עם "שממית הבית".²⁷ זו אומנם טמאה, אולם מפני שהיא ה"תנשמת", ראה להלן.

ה. והכח — כתב רס"ג: "חרדון".

רבנו יוסף תיארנו כך: "גם הוא דומה לצב. וזנבו ארוך, וראשו מאורך. אוהב לשכון בסלעים".²⁸

21. אבל לא שאלתי לגבי ה"קוצץ" הנזכר שם, שמא הוא עדיין בגדר עכבר שנשתנו שערותיו ולכן הוא מטמא או שהפך למכרסם אחר ואז הוא טהור.

22. פירושי רס"ג לתורה, שם, הערה 35.

23. החי והצומח בתורה, עמ' 72; החי והצומח, 5, עמ' 76, ושם הוא מובא כ"חרדון צב" מצוי הנקרא בערבית "צ'ב".

24. ראה החי והצומח, 5, עמ' 75.

25. פירושי רס"ג לתורה, שם, הערה 36.

26. החי והצומח, 5, עמ' 103.

27. החי והצומח בתורה, עמ' 15.

28. פירושי רס"ג לתורה, שם, הערה 37.

ובשיחה בעל-פה אמר שהוא המכונה "חרדון מצוי".²⁹ הוא חזר על דבריו שיתר החרדונים שהורים לגמרי. י' פליקס זיהה אותו עם "כוח אפור".³⁰ יצור זה אומנם מטמא גם הוא, אבל מפני שהוא ה"אנקה", כפי שכבר כתבנו לעיל.

ו. והלטאה — תרגום רס"ג: "עצ'איה".

תוארה על ידי מארי בהגדרה הבאה: "היא הלטאה הלבנה המצויה בכל מקום. גופה חלק, והילוכה מהיר. ודרכה ללכת מעט ולעמוד. ניוזנת מחרקים ופרפרים. והיא מינים הרבה".³¹ ובשיחה בעל-פה הוסיף מארי, שהיא זו המתוארת ב"החי והצומח",³² ויש שם שלושה מיני לטאה שכולם מטמאים, וזיהויו של י' פליקס נכון.³³

ז. והחמט — תרגום רס"ג: "חרבא".

תיארה רבנו יוסף כך: "זיקית, מחליף צבעים. ראשה גדול, גם פיה גדול חסר שנים. אצבעותיה קטנות, גבה עשוי קוים. כשהיא נחה גוללת זנבה כנחש כרוך. הלוכה איטי".³⁴ ובשיחה בעל-פה העיד שהיא ה"זיקית" המתוארת ב"החי והצומח";³⁵ שם אכן הובא שמה הערבי ("חרבא"). לא כ' פליקס שזיהה אותו עם מין אחר הקרוי בימינו "חומט" שהוא טהור.³⁶

ח. והתנשמת — תרגום רס"ג: "סמברץ" [= סאם אברץ].

מארי יוסף תיארו כ"דומה לצב רחב ממנו. יותר קצר, ראשו גדול כעין משולש, זנבו עב וקצר, אצבעותיו קצרות עבות, ונראה כמשבצות. מהיר תנועה".³⁷ ובשיחה בעל-פה העיד שהיא הקרויה בימינו "שממית", וכל הפרטים ממשפחת השממתיים המתוארת ב"החי והצומח",³⁸ כולם מטמאים. שאלתיו: כיוון שיש במשפחה זו גם מינים שאינם מטפסים על עצים או על קירות בתים — האם גם הם מטמאים? הוא ענה על כך בחיוב. ב"החי והצומח" קראו ל"שממית" בערבית בשמות אחרים — ואינו נכון. י' פליקס זיהה את ה"תנשמת" עם ה"זיקית", אשר אומנם גם היא מטמאת, אולם לא בשל היותה "תנשמת", אלא משום שהיא ה"חומט" שנזכר לעיל.³⁹

סיכום הזיהויים הלכה למעשה:

חולד — הוא המכונה כפי העם "עכברוש", והוא הנקרא "חולדה". שני מיניה, החום

29. החי והצומח, 5, עמ' 71-72.

30. החי והצומח בתורה, עמ' 47.

31. פירושי רס"ג לתורה, שם, הערה 38.

32. החי והצומח, 5, עמ' 83-84.

33. החי והצומח בתורה, עמ' 53.

34. פירושי רס"ג לתורה, שם, הערה 39.

35. החי והצומח, 5, עמ' 80-81.

36. החי והצומח בתורה, עמ' 38.

37. פירושי רס"ג לתורה, שם, הערה 40.

38. החי והצומח, 5, עמ' 56-67.

39. החי והצומח בתורה, עמ' 99.

והשחור, מטמאים; לעומת זאת ה"חולד" החי במעמקי האדמה, והנקרא בלשון חז"ל 'אישות' ובלשון העם בימינו "חפרפת" — טהור.

עכבר — הוא המכרסם הקטן הידוע גם בימינו בשם זה. יתר המכרסמים טהורים לגמרי. זיקית — מטמאת; לטאה — מטמאת; שממיות — כולן מטמאות.

חומט — הוא הזיקית, אבל היצור הקרוי בימינו "חומט", כפי שזיהה אותו י' פליקס,⁴⁰ והובאו ממנו מינים רבים ב"חחי והצומח"⁴¹ — כולם טהורים.

כוח אפור — מטמא.

חרדונים — בנוגע לאלה הייתי אומר שכל המשפחה הזו מטמאת, שהרי נאמר בתורה: "למינהו"⁴² אבל לדברי מארי יוסף רק "חרדון מצוי" ו"חרדון סיני" מטמאים. הסוגים האחרים, ובכללם "חרדון הצב", שהיה סביר מאוד לומר שהוא ה"צב" שבתורה, או שלפחות הוא נכלל במה שאמרה התורה: "למינהו" — טהורים.

טבלת סיכום — לזיהוי שמונת השרצים בשיטת מהר"י קאפח

השם בתורה	רס"ג	עברי מדעי	לועזי מדעי	הערות
החלד	כילר	חולדה	Rattus	בלשון העם בימינו: עכברוש
והעכבר	פאר	עכבר מצוי	Mus musculus praetextus	
והצב למינהו	צ"ב	חרדון סיני	Agama sinaita	דווקא הוא מטמא ולא הצב סתם!
והאנקה	ורל	כוח אפור	Varanus griseus	
והכח	חרדון	חרדון מצוי	Agama stellio	דווקא המצוי מטמא ולא האחרים!
והלטאה	עצ'איה	לטאה	Lacerta	אינו מבדיל בין ירוקה זריזה וחרמונית — כולן מטמאות.
והחמט	חרבא	זיקית מְבִקֶּקֶת	Chamaeleo chamaeleon	
והתנשמת	סמברץ	שממית	Gekkonidae	כל המשפחה!

40. החי והצומח בתורה, עמ' 38.

41. החי והצומח, 5, עמ' 91-99.

42. ראה עוד מה שכתב בספרו פירושי רס"ג על התורה, על ויקרא יא, עמ' קכה, סוף הערה 7 לגבי העופות הטמאים שכתב רס"ג — ובפרט שיש עם אלו העשירים (= עופות טמאים) מה שכתוב בו "למינהו". נמצאו למדים שמילת "למינהו" באה להוסיף על המפורש בתורה.

ד. הריגת כינים בשבת

במשנת שבת יד, א שנינו:

שמנה שרצים האמורים בתורה — הצדן והחובל בהן חייב. ושאר שקצים ורמשים — החובל בהן פטור, והצדן לצורך חייב ושלא לצורך פטור. חייה ועוף שברשותו — הצדן פטור, והחובל בהן חייב.

הבבלי שם, בדף קז ע"ב מוסיף על המשנה כי דעת חכמים שה"פְּנָה", היות שאינה פרה ורבה, מותר להרגה בשבת. הרמב"ם בפירושו למשנה שם מסביר שההורג שקצים ורמשים פטור, אלא אם כן נולדו מזכר ונקבה. מכאן שכוונת הגמרא שכינה אינה פרה ורבה, כיוון שאינה פרה ורבה מזכר ונקבה, אבל היא מתרבה בדרכים אחרות.

וכן פסק הרמב"ם בהלכות שבת יא, ב:

רמשים שהן פריץ ורביץ מזכר ונקבה, או הויץ מן העפר כמו הפרעושיץ, ההורג אותן חייב, כהורג בהמה וחיה. אבל רמשים שהויתן מן הגללים ומן הפרות שהבאישו וכיוצא בהן. כגון: תולעים של בשר, ותולעים שבתוך הקטניות — ההורגן פטור.

ושם בהלכה ג פסק:

המפלה כליו בשבת, מולל את הכנים וזורקן. ומותר להרוג את הכנים בשבת, מפני שהן מן הזיעה.

כלומר, לדעת הרמב"ם יצורים הנוצרים בתוך דבר-מה שהייתה בו חיות, והוא עכשיו תלוש מן הקרקע, או שלא נוצרו מזיווג של זכר ונקבה — מותר להרגם בשבת. והרי על פי מה שידוע היום גם ה"פרעוש" וגם ה"כינה" נוצרים מזיווג של זכר ונקבה.

רבנו יוסף כתב על כך:

וכל הדברים יגעים, כי לפי המציאות המוכחת כיום הרי שגם ה"פרעוש" וגם ה"כינה" וכן רמשים המתהוים בגללים וכל האמור בהלכה זו — כולם נהוים מזכר ונקבה, אלא שביצי כל מין מתפתחות באכסניה התואמת אותן. הואיל ואין בדברינו להקל במה שאסרו חז"ל אלא לחוש לאיסור תורה,⁴³ הייתי אומר שראוי להימנע מהריגת שום רחש בשבת... קצרו שלדבר: יש להיזהר מלהרוג בשבת שום רחש לבל נפגע באיסור תורה.⁴⁴

43. וב"דעת כהן", סימן ק"מ, כתב הראי"ה בעניין המציצה שלאחר המילה באורך, וגם שם הסיק שלהחמיר על דברי חז"ל יכולים אנו, אבל לא להקל בדברי חז"ל על פי ידיעתנו.

44. שם, ציון ד. אם כי הרב רבינוביץ בפירושו לרמב"ם שם כתב: "אמנם כבר הוכיחו המדענים שגם המינים האלה נולדים מן הביצים, אלא שהללו כל כך זעירים שאין לראותן אלא במיקרוסקופ. כלל גדול הוא בכל התורה כולה "לא ניתנה תורה למלאכי השרת" (ברכות, כה ע"ב) "ואין לו לדיין אלא מה שענינו רואות" (בבא בתרא, קלא ע"א), וכל דבר שאינו נראה לעין, הרי הוא כמי שאינו. נמצא שמבחינת ההלכה נידונין המינים הללו כאילו הויתן מן הגללים ולא מביצים".

דברי מארי מבוססים על דבריו של ר' אברהם בן הרמב"ם, אשר כתב ב"מאמר על דרשות חז"ל", לשון זו:

ולפי הקדמה זו לא נתחייב מפני גודל מעלת חכמי התלמוד ותכונתם לשלמות תכונתם בפירוש התורה ובדקדוקיה ויושר אמריהם כביאור כלליה ופרטיה, שנטען להם ונעמיד דעתם בכל אמריהם ברפואות, ובחכמת הטבע, והתכונה,⁴⁵ כאשר נאמין אותם בפירוש התורה שתכלית חכמתה בידם ולהם נמסרה להורות לבני אדם.⁴⁶ (עיין עליו שם באורך)

כלומר, יש להפריד בין ידיעת חז"ל את התורה — היות שבנושא זה הגיעו לתכלית הידיעה העולה לאין שיעור על ידיעתנו אנו — לבין הבנתם ברפואה, באסטרונומיה ובמדעי הטבע, מפני שבתחומים אלה אפשר שידיעותינו אנו או אפילו ידיעותיהם של גויים בני זמנם של חז"ל, גדולות יותר.⁴⁷

ה. סיכום

בעניינים הנוגעים לחכמת הטבע ראה מארי יוסף לנגד עיניו תמיד את דברי הרמב"ם בהלכות קידוש החודש, סוף פרק יז:

וטעם כל אלו החשבונות, ומפני מה מוסיפין מגין זה, ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר — היא חכמת התקופות והגימטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם המצויים עכשיו ביד החכמים. אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו. ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם ואין חוששין למחבר בין שחברו אותם נביאים בין שחברו אותם גויים שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהן דופי, אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו, אלא על הראיה שנתגלתה והטעם שנודע.

וכן כתב הרמב"ם ב"מורה הנבוכים" ב, ח:

ואל יהי מוזר בעיניך שהשקפת אריסטו חולקת על השקפת החכמים ז"ל בזה. כי השקפה זו, כלומר, אם יש להן קולות, נספחת לדעה גלגל קבוע ומזלות חוזרים.

45. יש לשים לב שמדובר כאן במדעים ניסיוניים הנשענים על המציאות, שכן בימינו רוב הפוקרים למחצה שליש ולרביע והרוצים שהתורה תתקדם ותתנאר (מלשון "נאור", ומלשון "במארה אתם נארים") באים בשם מה שהם מכנים "מוסר" שהוא דבר הקלוט מן הדמיון. ועליו קרא ירמיהו הנביא "מוסר הבלים עץ הווא" (ירמיה י, ח).

46. מלחמות השם, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים, עמ' פד.

47. ועל החושבים אחרת כבר כתב הרמב"ם בנושא אחר במכתבו לאבן ג'אבר: "ואנחנו לא נבקש סיוע מאדם ונניח כל אדם עם מה שרצה לעצמו" (אגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, ירושלים תשמ"ז, א, עמ' תיח).

וכבר ידעת שהכריעו השקפת חכמי אומות העולם על השקפתם בענינים הללו של התכונה. והוא אמרם בפירוש "ונצחו חכמי אומות העולם". וזה נכון, כי הדברים העיוניים לא דבר בהם כל מי שדיבר אלא כפי שהביאו אליו העיון. ולפיכך צריך לסבור מה שנתקמה ההוכחה עליו.⁴⁸

וחזר על דבריו ב"מורה הנבוכים" ג, יד:

ואל תבקשני לתאם כל מה שאמרו (= חז"ל) מעניני התכונה עם המצב כפי שהוא, לפי שהמדעים באותו הזמן היו חסרים ולא דברו בכך משום שיש להם מסורת באותם הדברים מן הנביאים, אלא מצד שהם ידעני אותם הדורות באותם המקצועות או שמעום מידעני אותם הדורות.

וכן כתב ר' אברהם בן הרמב"ם ב"מאמר על דרשות חז"ל", עמ' פז:

ומעתה התבונן מה שהורונו בכריתא זו ומה יקר עניינה שלמדו. כי רבי לא הביט בדעות אלו אלא מדרך הראיות, בלי לשים על לב לא לחכמי ישראל ולא לחכמי אומות העולם. והכריע דעת חכמי אומות העולם, מפני ראייה זו שחשב כי היא ראייה מתקבלת, שביום מעינות צוננים ובלילה מעינות רותחים. והתבונן חכמת זה הסוד, כי רבי לא פסק כדעת חכמי אומות העולם אלא שהכריע דעתם מדעת שקול הדעת בראיה שזכרנו. זהו שאמר "נראין דבריהם" הוא מלה מורה על הכרעה. ואלו נתברר לו בודאי ובראיות ש"גלגל חוזר ומזלות קבועים", היה פוסק הלכה כמותם, כאשר עשו זולתו מן החכמים ז"ל בדעות אחרות. ואמר: "ונצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל". ובאמת נקרא ארון זה "רבינו הקדוש", כי האדם כשישליך מעל פניו השקר

48. אמנם כבר כתב מארי שם בהערה 8: "ואין צורך כיום להאריך בהנחות אלו, כיון שהם שיכים לתחום הארכיאולוגיה האסטרונומית". וכן כתב בהלכות יסודי התורה ג, א, ציון א (עמ' קד-קה): "כל מושגי מציאות הגלגלים מהותן מספרן ודירוגן, וכן אם גלגל חוזר והכוכב תקוע בעומק גוף הגלגל או שגלגל קבוע והכוכב חוזר על פני הגלגל, כל הדברים הללו לא קבלום חז"ל איש מפי איש, אלא, או מהבנתם והכרעתם הם עד היכן שהגיעה תורת האסטרונומיה בזמניהם, או שקבלום מחכמי העמים... וחשוב לדעת שהמצב כך הוא, כי בימינו כבר נשתנו מושגים הללו מן הקצה אל הקצה, ויש דברים שהיו אמת מוחלטת ונהרסו כליל. ואם ידמה מי שאינו יודע מקורן, שמקורן במסורת חז"ל עלול הלילה לטעות גם בדברים שהם באמת מסורת חז"ל איש מפי איש והם יסודות יהדות. לפיכך טוב לדעת האמת, שאם יסתרו כפי שנסתרו אין בכך כלום, ואין הדבר נוגע בכל שהוא באמונה היהודית". וכעין זה כתב בהלכות יסודי התורה ד, א, ציון א (עמ' קח-קט): "...כמובן שהנחות הללו נשתנו במשך הזמן, ובימינו לא רק נפתחה ארץ אלא גם נפתחו השמים" ויש לאדם היודע להשתכל מרחב רב להכיר גדולתו של מי שאמר והיה העולם". קיצורו של דבר, לדעת מארי כפי שחז"ל השתמשו במיטב הידע המדעי של זמנם בלי לשים לב אם מקורו ביהדות או מחוצה לה, כך אנו מצוים להשתמש במיטב הידע המדעי של זמננו בלי לשים על לב אם מקורו ביהדות או מחוצה לה, ובכך אנו מתקרבים לציווי "לירע את ה' ולאהבו".

ויקיים האמת ויכריענו לאמיתו ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הפכה אין ספק כי קדוש הוא. והנה נתבאר לנו כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטים אותם אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם לא מפני האומר אותו יהיה מי שיהיה.

דברים אלו של הרמב"ם ושל ר' אברהם בנו היו לנגד עיני רבנו יוסף תמיד בכל דרכי לימודו. לפיכך בעקבות דברי רבנו אברהם בן הרמב"ם אף אנו נענה ונאמר: קדוש מארי יוסף וקדושה משנתו. והתקיים בו מקרא שכתוב: "תורת אמת היתה בפיהו, ועולה לא נמצא בשפתיו, בשלום ובמישור הלך איתו, ורבים השיב מעון" (מלאכי ב, ז).